

Evropske smernice za vodenje visokošolskih institucij

Katja Mihelič

Visoka šola za management v Kopru

Evropa se je v zadnjem desetletju zavedla, da tudi na področju visokega šolstva obstaja konkurenca, predvsem zaradi agresivnega nastopa ameriških dodiplomskih in podiplomskih programov. Začela je z dejavnostmi za povečanje privlačnosti študija v Evropi, predvsem za domače študente, pa tudi za študente z drugih celin. Dvig kakovosti študija hkrati preprečuje »beg možganov« na druge celine in deluje kot magnet za njihove najboljše talente. Z uresničevanjem »Evrope znanja« želi doseči sinergičen učinek in tako boljšo konkurenčnost v svetovnem merilu. To se uresničuje z dokumenti, ki so za podpisnike večinoma moralno zavezujoči (deklaracije). V njih so določene smernice za razvoj visokošolske dejavnosti oz. za dvig kakovosti visokošolskega izobraževanja. Ker tudi država v svoji »supervizijski« vlogi le določa temeljno visokošolsko politiko, ostaja odločitev o upoštevanju teh smernic v glavnem v pristojnosti posamezne ustanove ali, natančneje, njenega managementa. V članku bom po kronološkem zaporedju navedla dokumente, ki so nekakšni mejniki pri oblikovanju teh smernic.

UVOD

Evropa se je v zadnjem desetletju zavedla, da tudi na področju visokega šolstva obstaja konkurenca. V začetku devetdesetih let se je prvič zgodilo, da je v ZDA študiralo več evropskih študentov kot ameriških študentov v Evropi. Tak trend se krepi, saj ameriške univerze v odgovor na krizo v Aziji in Latinski Ameriki povečujejo trženje v Evropi. Pomembno je tudi število študentov, ki študirajo po ameriških programih (na primer MBA), ki jih izvajajo v Evropi. Gre za razporeditve tujih univerz v evropskih državah, ki izvajajo študij bodisi v svojem lastnem imenu ali s pogodbami o franšizingu, sklenjenimi z lokalnimi domačimi zavodi. Če navedem še dejstvo, da je delež tujih študentov v ZDA trikrat večji na podiplomskih kot dodiplomskih programih, je ta trend še toliko bolj zaskrbljujoč, saj so podiplomski študentje prihodnji vodilni kadri.

Precej časa evropski visokošolski prostor na to sploh ni bil pozoren. Šele v zadnjem desetletju so se pojavile dejavnosti za povečanje privlač-

nosti študija v Evropi, predvsem za domače študente, pa tudi za študente z drugih celin. Dvig kakovosti študija hkrati preprečuje »beg možganov« na druge celine in deluje kot magnet za njihove najboljše talente. To velja za Evropo kot celino oz. sistem in za posamezne države kot njene sestavne dele oz. podsisteme. Z uresničevanjem »Evrope znanja« se želi doseči sinergičen učinek in s tem boljšo konkurenčnost v svetovnem merilu.

Prvo dejstvo, ki ga je pri tem treba upoštevati, so različne tradicije in konkretne oblike izvajanja visokošolske dejavnosti kot posledica zgodovinskih, kulturnih in ekonomskih dejavnikov, ki se razlikujejo od države do države. Naslednja stvar je specifičnost visokega šolstva. Že zaradi omogočanja mobilnosti akademikov, tako študentov kot učiteljev in raziskovalcev, tudi to področje potrebuje vsaj približno enotna merila. Po drugi strani pa je zelo občutljivo za vsako določanje stvari »od zunaj«, četudi gre za narekovanje zadev iz širšega akademskega okolja. Vsako posredovanje na tem področju mora biti izvedeno z občutkom, sicer lahko hitro nasprotno učinkuje. V zadnjem desetletju tako skorajda ni dokumentov (z izjemo Lizbonske konvencije), ki bi za podpisnike pomenili kaj več kot moralno obveznost. V glavnem le določajo smernice za razvoj visokošolske dejavnosti. Ker tudi država v svoji »supervizijski« vlogi le določa temeljno visokošolsko politiko, ostaja *odločitev o upoštevanju teh smernic v glavnem v pristojnosti posamezne ustanove ali, natančneje, njene managementa*. Tako so tudi sankcije ob neupoštevanju teh smernic bolj dolgoročnega značaja. Slabšemu sprejemanju kadrov iz posamezne ustanove na trgu delovne sile sledi manjši vpis oz. vpis dijakov s slabšimi ocenami. To pomeni manj študentov in v skrajnem primeru celo zaprtje ustanove. Ker to nikakor ni v interesu managementa, je ena od njegovih odgovornosti tudi upoštevanje evropskih smernic in njihovo izvajanje v konkretnem študijskem procesu.

DOKUMENTI

Po kronološkem zaporedju bom navedla dokumente, ki so nekakšni mejniki pri določanju teh smernic. Omejila se bom na obdobje zadnjih trinajstih let, ki je za oblikovanje skupnega evropskega akademskega prostora, s poudarkom na dogajanju v zadnjih dveh letih, aktualno.

Magna Charta Universitatum

Magna Charta Universitatum je dokument, ki so ga septembra 1988 podpisali rektorji evropskih univerz, ki so se zbrali v Bologni ob devetstole-

tnici najstarejše evropske univerze. Štiri leta pred ukinitvijo meja znotraj skupnosti in v pričakovanju razširjenega sodelovanja med vsemi evropskimi narodi so rektorji razglasili osnovna načela in načine za uresničevanje teh načel, ki naj bi tudi v prihodnje podpirala službo univerze.

Prvo od teh načel *opredeljuje univerzo kot »avtonomno institucijo*, ki na kritičen način, s pomočjo raziskovanja in poučevanja, ustvarja in prenaša kulturo. Da bi se lahko odprla potrebam modernega sveta, mora biti v svoji raziskovalni in poučevalni dejavnosti moralno samostojna in neodvisna od vsake politične in ekonomske oblasti«. To načelo obravnava zelo splošne pojme. Popolnoma avtonomne ustanove ni, saj je univerza samo eden od mnogih podsistemov družbe, ki so med seboj prepleteni in si že samo s svojim soobstojem postavljajo omejitve lastnih avtonomij. Zato brez navedbe področij, ki jih avtonomija obsega, in njenih vsaj minimalnih obsegov znotraj teh področij tako načelo ostaja samo »dobra želja«.

Drugo načelo poudarja *neločljivost didaktične in raziskovalne dejavnosti*, saj lahko študij le tako sledi razvoju potreb družbe in najnovejšim znanstvenim dognanjem. V nadaljevanju je navedeno, da morata univerza in javna oblast v okviru svojih pristojnosti zagotavljati in izvajati spoštovanje osnovne zahteve univerz po svobodnem raziskovanju, poučevanju in vzgoji. V izpolnjevanju svoje misije univerza ne priznava nikakršnih geografskih ali političnih meja, ampak teži k povezovanju kultur in stalni izmenjavi znanja. Pri načinih za doseg te načel sta poudarjena povečanje skupnih znanstvenih pobud ter recipročna izmenjava informacij in dokumentov. Nerazdružljivost raziskovalne in pedagoške dejavnosti naj se upošteva pri usposabljanju profesorjev.

Glavna pomanjkljivost tega dokumenta je, da so ga podpisali samo predstavniki univerz, ne pa tudi predstavniki držav oz. za visoko šolstvo pristojni ministri. Ukvarja se samo z univerzami, ostalih vrst visokošolskih ustanov ne omenja, čeprav tudi te pripadajo akademskemu svetu. Magna Charta ostaja pomemben dokument, saj je v njem prvič izražena skupna avtonomna volja evropskih univerz, ki v Humboldtovem duhu postavlja temelje prihodnjega razvoja akademskega sveta v Evropi.

Erfurtska deklaracija o avtonomiji univerze

Deklaracija s podnaslovom Za odgovorno univerzo enaindvajsetega stoletja je bila sprejeta marca 1996. Podpisalo jo je štirinajst predstavnikov evropskega akademskega sveta (predstavniki univerz, predsednik rektor-

ske konference in podobno) ter slovenski, nemški in estonski pristojni ministri. Slovenski podpisnik je bil tedanji minister za izobraževanje in šport, dr. Pavel Zgaga.

V prvem delu, kot je razvidno že iz naslova deklaracije, je poudarjena *dolžnost države*, da spoštuje in varuje akademsko svobodo in avtonomijo, ter hkrati *dolžnost univerze*, da deluje kot odgovorna in kohezivna skupnost in ne kot anarhično ali neodgovorno združenje. To naj bi si zagotovila z notranjo strukturo, ki bi omogočala sprejemanje odločitev brez odlašanja, a po temeljitem posvetovanju, ter poznejše temeljito izpolnjevanje sprejetih sklepov z najmanjšimi stroški.

Drugi del je namenjen *kakovosti delovanja*. Opredeljuje jo kot »filozofijo delovanja, ki jo univerza uporablja zato, da bi dosegla zastavljene cilje, vključno z doseganjem akademskih standardov; ti standardi so opredeljeni kot določene stopnje znanja in spretnosti, ki so potrebne za pridobitev posameznih akademskih kvalifikacij in drugih preverjenih dosežkov.« Država mora univerzi pustiti, da sama nadzira kakovost in ureja standarde delovanja. Kot protiutež nalaga univerzi odgovornost do javnosti, da vsak postopek, ki se uporablja pri sprejemanju standardov in zagotavljanju kakovosti, izpostavi javnemu pogledu in pripombam.

Tretji del obravnava *financiranje*. Odločitev o obsegu in namenih državnega financiranja univerze prepušča posameznim državam, poziva pa jih k stabilnemu financiranju brez večjih nihanj iz leta v leto. To naj bi omogočalo razumno stopnjo vnaprejšnjega načrtovanja. Poleg tega naj bi univerza ne bila preveč odvisna od določenega posameznega vira sredstev in naj bi si poiskala širšo paleto možnih finančnih virov, na primer tudi gospodarstvo. Podjetja v zameno za svoja sredstva pričakujejo predvsem praktično uporabno znanje, ki jim pomaga pri dvigovanju lastne učinkovitosti. To velja tako za projekte, ki so jim sredstva namenjena, kot za znanje diplomantov, ki jih želijo zaposliti. Kot navaja Gibbs (2001, 87), to povzroča dojemanje izobraževanja kot proizvoda. Tak pogled daje večji pomen končnim rezultatom kot njihovemu notranjemu pomenu, kar vodi do tako imenovanega »outcome-driven« izobraževanja. Pri njem je izobraževalni proces postranskega pomena in »končni proizvod« ni izobražena oseba v klasičnem pomenu, ampak oseba, ki je sposobna svoja pridobljena znanja uporabiti predvsem pri izpolnjevanju svojih ekonomskih želja.

Občutljivost ravnovesja med *prepoznavanjem in izpolnjevanjem druž-*

benih in ekonomskih potreb ter izpolnjevanjem historične znanstvene in kulturne naloge univerze deklaracija nakaže v četrtem delu. Univerzitetne skupnosti navede kot najpomembnejše ustanove za prenašanje ter ohranjanje intelektualnih in kulturnih vrednot, pri čemer mora biti neodvisna od pogledov državne oblasti. Hkrati ji kot sestavnemu delu družbe nalaga obveznost zadovoljevanja družbeno-ekonomskih potreb, kolikor je to v njeni moči. V zaključnem delu je poudarjen pomen mednarodne dejavnosti univerze in obveznost do blagostanja človeštva kot celote.

V tej deklaraciji so opredeljene točke najbolj perečega vprašanja ravnovesja med notranjo avtonomijo univerze in zunanjim državnim nadzorom. Podane so smernice, konkretno uravnovešanje tega odnosa pa je prepuščeno posameznim državam. Prav zato je dobro, da je med podpisniki poleg akademikov tudi vsaj nekaj predstavnikov državnih oblasti.

*Lizbonska konvencija o priznavanju visokošolskih kvalifikacij
v evropski regiji*

To je edini od opisanih dokumentov, ki je po svoji naravi več kot moralno obvezujoč za podpisnice. Pripravljena in sprejeta je bila pod skupnim pokroviteljstvom Sveta Evrope in Unesca. Slovenski minister za izobraževanje in šport jo je podpisal ob sprejemu, leta 1997, v parlamentu je bila ratificirana dve leti pozneje.

Vsebina Lizbonske konvencije je: opredelitev pojmov in pristojnosti organov, temeljna načela pri ocenjevanju kvalifikacij, priznavanje kvalifikacij, ki omogočajo dostop do visokega šolstva, ter priznavanje študijskih obdobij, visokošolskih kvalifikacij, kvalifikacij beguncev in razseljenih oseb. Vsebuje še informacije o ocenjevanju visokošolskih zavodov in študijskih programov, o priznavanju in izvajanju konvencije ter njene končne določbe.

Tako je bilo podanih nekaj osnovnih orodij, ki jih lahko posamezne države še dopolnijo in s tem nadgradijo svoje sodelovanje. Podana je torej osnova za vzajemno priznavanje diplom v skladu z direktivami Evropske unije.

Sorbonska deklaracija

Sorbonska deklaracija (*Sorbonne declaration* 1998) z naslovom Skupna deklaracija o usklajevanju izgradnje sistema evropskega visokošolskega izobraževanja poziva k odprtju evropskega akademskega prostora. Ne

govori le o univerzah, temveč o celotnem sistemu visokega izobraževanja kot o ključnem področju za povečanje mobilnosti in zaposljivosti prebivalstva ter za razvoj kontinenta v celoti. Podpisali so jo pristojni ministri Francije, Nemčije, Italije in Velike Britanije v Parizu ob osemstoletnici sorbonske univerze maja 1998.

Mednarodno prepoznavnost in privlačnost povezuje s *preglednostjo* sistema visokega izobraževanja. Zato poziva k izvajanju izobraževanja v dveh stopnjah, dodiplomski in podiplomski. Dodiplomska mora nuditi najrazličnejše možnosti, na primer možnost interdisciplinarnega študija, študija tujih jezikov in uporabe najnovejših informacijskih tehnologij. Podiplomski študij je razdeljen na dve stopnji (master's and doctor's degree). Poudarjeno je samostojno in raziskovalno delo.

Fleksibilnost naj bi zagotavljala semestralni in kreditni sistem (system ECTS). Ta bi omogočal razporejanje izobraževanja skozi vse življenje oz. vstop v akademski svet kadar koli v ustvarjalnem življenjskem obdobju in z različnimi predhodnimi stopnjami izobrazbe. S tem bi spodbujali tudi mobilnost študentov, ki naj bi v času študija vsaj en semester opravili izven svoje države. Tako bi se izboljšala tudi zaposljivost učiteljev in diplomantov v drugih evropskih državah.

Z deklaracijo so države podpisnice pozvale tudi ostale, naj se dejavno vključijo v oblikovanje skupnega evropskega visokošolskega sistema. Deklaracija preseže splošna načela, ki jih opišeta Magna Charta in Erfurtska deklaracija, saj poda nekaj konkretnjših predlogov za njegovo ureditev. Vzbudila je precej zanimanja v strokovni javnosti in sledilo ji je obdobje živahnejšega dogajanja na tem področju.

Bolonjska deklaracija

Bolonjsko deklaracijo so junija 1999 sprejeli predstavniki visokega šolstva in pristojni ministri iz 29 držav, tudi iz Slovenije. To sicer ni pogodba, je neke vrste zaobljuba, da bodo reformirali lastni visokošolski sistem, ki bo izenačen na ključnih točkah, obravnavanih v deklaraciji. Pri tem ne gre za standardizacijo visokošolskih sistemov, ki so si zelo različni in katerih avtonomijo in raznolikost je treba spoštovati, ampak za omogočanje njihove primerljivosti.

Njen *cilj* je oblikovanje evropskega visokošolskega prostora, ki naj izboljša zaposljivost in mobilnost prebivalcev ter poveča privlačnost evropskega visokega izobraževanja v svetovnem merilu. Čeprav dekla-

racija za vlade ali posamezne visokošolske ustanove ni uradno obvezna, dejansko vsebuje cilje in akcijski načrt, po katerem naj bi bil evropski visokošolski prostor utrjen *konec prvega desetletja novega tisočletja*. Ministri so se dogovorili, da se bodo do tedaj sestajali vsaki dve leti.

Deklaracija za njegovo uresničitev določa naslednje *ključne točke*, ki so zasnovane že v predhodni Sorbonski deklaraciji:

1. Oblikovanje dveh študijskih stopenj, dodiplomske in podiplomske. Dodiplomska stopnja traja najmanj tri leta in je za trg dela nedvomno velikega pomena. Pogoj za vstop na podiplomski študij je uspešno zaključena dodiplomska stopnja. Druga stopnja vodi do specializacije oz. doktorata (master and/or doctorate).
2. Vzpostavitev kreditnega sistema (ECTS), ki naj vzpodbuja študentsko mobilnost in vseživljenjsko učenje (LLL).
3. Preglednost in primerljivost diplomskih stopenj tudi s pomočjo uvedbe Priloge k diplomu.
4. Evropska razsežnost zagotavljanja kakovosti (primerljivi kriteriji in metodologije).
5. Vzpodbujanje evropske razsežnosti v visokem izobraževanju (razvoj študijskih programov, medinstitucionalnega sodelovanja, mobilnosti ter programov, ki vzajemno vzpodbujajo in združujejo študij, prakso in raziskovanje).
6. Izboljšanje mobilnosti študentov in učiteljev, raziskovalcev ter administrativnega osebja s pomočjo strukturnih reform, ki naj odstranijo obstoječe ovire.

Nekatere od podanih ključnih točk so precej nejasne, še manj je določen način, kako jih uresničiti, saj se bolj usmerja na priznavanje stopenj kot na njihovo vsebino in kakovost. Uresničevanje podanih načel je dejansko pomembnejše od deklaracije, saj brez njega vse ostaja samo »mrtva črka na papirju«. Zato so zelo pomembne dejavnosti, ki so sledile podpisu deklaracije in so jih izvajali pod skupnim nazivom *bolonjski proces*. V njem gre za zблиževanje visokošolskih sistemov in ne za njihovo usklajevanje ali »standardizacijo«. To tudi pomeni, da ne govorimo o povsem novi kategoriji evropskih diplom/stopenj, ampak postavljamo neka skupna merila za že obstoječe. Veliko negativnih ocen se je nanašalo na 3–5–8 letni sistem. Po njem naj bi bila po treh letih študija zaključena

dodiplomska stopnja (bachelor degree), po petih letih specialistična stopnja (master degree) in po osmih letih doktorska stopnja (doctorate degree). Ta sistem se ne izvaja nikjer v evropski praksi, niti ga deklaracija na tak način ne omenja.

Visoko zastavljeni cilji bolonjskega procesa se (še) niso v celoti uresničili, povečala pa se je izmenjava informacij med državami o napredku, spremembah, načrtih in dobrih izkušnjah.

Srečanje v Pragi

Na srečanju v Pragi so se maja 2001 zbrali ministri, pristojni za visoko šolstvo, da bi ocenili napredek in določili smeri razvoja in prednostne naloge za naslednje obdobje. Podpisnikov izjave (*Towards the European Higher Education Area 2001*) je bilo 32. Podana so bila poročila skupin »follow-up« iz bolonjskega procesa, dokumenta s srečanja predstavnikov visokošolskih ustanov v Salamanki in s srečanja evropskih študentov v Göteborgu marca 2001. Dejavnici sta bili tudi Evropsko združenje univerz (EUA) in Evropsko združenje študentskih organizacij (ESIB).

Za šest ključnih točk iz bolonjske deklaracije so določili naslednje razvojne korake:

1. Oblikovanje dveh študijskih stopenj, dodiplomske in podiplomske. V večini držav se sistem diplom, ki izhaja iz teh dveh stopenj, že izvaja oz. uvaja. Visokošolski (bachelor) in specialistični (master) naziv je mogoče pridobiti tako na univerzah kot tudi na ostalih visokošolskih ustanovah. Programi za pridobitev teh diplom so lahko oz. morajo biti različno usmerjeni, saj morajo zadovoljevati potrebe trga dela v gospodarstvu in negospodarstvu, vključno z akademskim svetom.
2. Vzpostavitev kreditnega sistema. Ministri so poudarili, da je za večjo fleksibilnost pri poučevanju in priznavanju kvalifikacij treba uvesti ECTS ali z njim primerljiv kreditni sistem. Kreditne točke naj se uporabljajo kot prenosne (transfer) in kot nabirne (accumulation). To naj bi skupaj z vzajemnim priznavanjem zagotavljanja kakovosti študentom zagotovilo dostop do evropskega trga dela in povečalo privlačnost in konkurenčnost evropskega visokega izobraževanja. Kreditni sistem in Priloga k diplomam sta koraka v tej smeri.
3. Preglednost in primerljivost diplomskih stopenj. Poudarjen je po-

men služb za informiranje in priznavanje, kot sta ENIC in NARIC. Na institucionalni, državni in mednarodni ravni naj omogočajo preprosto in pravično prepoznavanje na določeni stopnji pridobljenih kvalifikacij.

4. Evropska razsežnost zagotavljanja kakovosti. Visokošolske ustanove, evropsko mrežo za zagotavljanje kakovosti v visokem izobraževanju (European Network of Quality Assurance in Higher Education – ENQUA) oz. pristojne organizacije v državah, ki niso njene članice, so pozvali k tesnejšemu sodelovanju v okviru seznanjanja z dobrimi izkušnjami in oblikovanja okvirnih meril za medsebojno priznavanje kakovosti.
5. Spodbujanje evropske razsežnosti v visokem izobraževanju. Razvijajo naj se predvsem programi, moduli in tečaji z »evropsko« vsebino, naravnano in organizirano, še posebej če se z njimi pridobi priznana skupna diploma.
6. Izboljšanje mobilnosti študentov in učiteljev, raziskovalcev ter administrativnega osebja. Opozorili so na možnosti izmenjav, ki so ponujene v programih EU, in na napredek, ki je bil na tem področju dosežen. V zvezi s tem so navedli začetek uresničevanja akcijskega načrta mobilnosti (Mobility Action Plan), ki ga je odobril Evropski svet v Nici leta 2000. Poudarjena je bila socialna komponenta mobilnosti.

Poleg zgoraj naštetih novosti, ki se nanašajo neposredno na točke bolonjske deklaracije, so ministri obravnavali še:

- *Vseživljenjsko učenje (Lifelong learning – LLL)*. Družba in gospodarstvo Evrope prihodnosti bo grajeno na znanju, zato je vseživljenjsko učenje bistveni element evropskega visokega šolstva. Za povečanje konkurenčnosti, za izboljšanje kakovosti življenja in socialne povezanosti družbe je treba omogočiti enake možnosti in uporabo novih tehnologij.
- *Visokošolske ustanove in študenti*. Ministri so označili vključevanje visokošolskih ustanov in študentov kot pomembnih, dejavnih in konstruktivnih partnerjev pri oblikovanju evropskega visokošolskega prostora za pomembno in dobrodošlo. Študentje morajo prispevati in vplivati na organiziranost in vsebino izobraževanja na visokošolskih ustanovah. Bolonjsko srečanje je uradno potekalo še brez študentov, v ministrskih delegacijah v Pragi jih je bilo

že 16, večinoma v vlogi svetovalcev. Z dobro pripravljenim in re-torično izbrušenim nastopom so dosegli, da se v bolonjski pro-ces vgradijo socialna načela, ki bodo dejansko in ne zgolj deklara-tivno zagotavljala enakopravne možnosti vsem evropskim študen-tom (Kontler - Salamon 2001).

- *Povečevanje privlačnosti evropskega visokošolskega prostora.* Postati bi moral pomembna evropska konkurenčna prednost, za kar je potrebna boljša primerljivost evropskih diplom z ostalimi. Dose-žena bo s postavitvijo osnovnega okvira kvalifikacij in jasnega sis-tema merjenja kakovosti ter z boljším informiranjem.

Dogovorili so se za nadaljevanje bolonjskega procesa, ki je zasnovan na sodelovanju med vladami, visokošolskimi ustanovami, programi EU in študentskimi organizacijami ter poteka na ravni posameznih ustanov, držav in Evrope kot celote. Naslednje srečanje, na katerem bodo ocenili napredek in določili smernice za naprej, bo v Berlinu v drugi polovici leta 2003.

OPOMBA

Slovar slovenskega knjižnega jezika konvencijo opiše kot *dogovor, spora-zum, zlasti med državami, ustanovami in podjetji, oz. kot pogodbo*. De-klaracijo pa kot *javno izjavo, razglas, navadno o pomembnem vprašanju, položaju*.

UPORABLJENA LITERATURA

- Gibbs, P. 2001. Higher education as a market: a problem or solution? *Studies in Higher Education* 26 (1): 85–94.
- Kontler - Salamon, J. 2001. Zmagoslavje v Pragi in grenkoba doma. *Šolski razgledi*. <http://www.uni-lj.si/kakovost/link%201/razgledi.asp> (5. sep-tember 2001).
- The Bologna process*. 1999. <http://www.esib.org/prague> (14. september 2001).
- Magna charta universitatum*. 1988. <http://www.unibo.it/avl/charta/charta12.htm> (14. februar 2000).
- Sorbonne declaration*. 1998. <http://www.vlir.be/onderwijs/sorbonne.html> (14. februar 2000).
- Towards the european higher education area*. 2001. http://www.esib.org/prague/documents/prague_communique.htm (24. avgust 2001).